

Araştırma Makalesi / Research Article

KÜTAHYA ULU CAMİ'NİN HÜSN-İ HAT YAZILARI

Semra GÜLER¹

Öz

Kütahya'nın en önemli mabedi olan Ulu Cami; ilk yapıldığı dönem itibariyle Anadolu'nun ahşap direkli camilerinden biridir. Fakat daha sonradan geçirdiği pek çok onarım sonucunda caminin bu hali değişmiş ve şehirdeki en önemli Osmanlı eseri olan cami, günümüzde iki kubbeli ve boylamasına plana sahip bir yapı haline gelmiştir. Bu cami içerisinde yer alan kitâbeler ile hüsn-i hat yazıları; bu makalenin esas konusudur. Kitâbelerin Arapça harflerle yazılışları ile Türkçe okunuşları, daha evvelki çalışmalarda fark edilen eksik ve yanlışlardan dolayı tekrar ele alınmıştır. Ayrıca cami içindeki yazıların; ne manaya geldiği, caminin neresinde, hangi tarzda, hangi hattat tarafından yazıldığı tek tek belirtilmiştir. Zira kaynakların çoğunda camideki yazılarla alakalı sadece tek bir hattat ismi geçmektedir. Hâlbuki yazılarda ketebesini bulunan dört hattat ismi tespit edilmiştir. Tüm bu bilgiler neticesinde, Kütahya Ulu Cami'ndeki sıva veya ahşap üzerine boya ile kalem işi olarak yapılmış hüsn-i hat yazılarının Osmanlı camilerindeki hat geleneğini ne kadar yansıttığı, yazıların hüsn-i hat sanat tarihindeki yeri ile hattatların yazı ve istif hususundaki başarıları değerlendirilmiştir. Ayrıca cami içindeki bazı yazıların silinip, başka yazılar yazıldığı fark edilmiş ve bu durumun caminin son restorasyon çalışmalarından sonra yapıldığı tahmin edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kütahya, Ulu Cami, hüsn-i hat sanatı, hattat, yazı.

ISLAMIC CALLIGRAPHIES OF KUTAHYA GRAND MOSQUE

Abstract

The Grand Mosque, the most significant temple of Kütahya, was one of the Anatolian mosques with wooden posts when it was first built. However, due to the repairs it has undergone later, today it became a two-domed and longitudinally organized plan structure. The inscriptions and calligraphy inside the mosque form the topic of this article. The Arabic spellings and Turkish pronunciations of the inscriptions have been reconsidered because of the incomplete and incorrect data in earlier studies. Moreover, the meanings, locations, styles and calligraphers of the writings inside the mosque have been specified. Although most resources include one calligrapher's name regarding the inscriptions, four calligrapher signatures have been detected in them. Based on all this information, this study has evaluated to what extent the hand-drawn calligraphy inscribed with paint on the plaster or wood in the Grand Mosque of Kütahya reflect the calligraphy tradition in the Ottoman mosques, the place of these inscriptions in the calligraphy art history and the calligraphers' skills in writing and design. Furthermore, it has been realized that some inscriptions in the mosque were deleted and replaced by others. It is estimated that this situation occurred following the last restoration of the mosque.

Keywords: Kutahya, grand mosque, art of islamic calligraphy, calligrapher, calligraphy.

¹ Dr. Öğretim Üyesi, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, İslam Sanatları Bilim Dalı
semra.guler@dpu.edu.tr ORCID 0000-0001-6764-4247.

Başvuru Tarihi (Received): 16.12.2020 **Kabul Tarihi** (Accepted): 28.04.2021

Giriş

İslam medeniyetinde Kur'ân-ı Kerîm'i nasıl daha güzel yazabiliriz maksadıyla gelişen hüsn-i hat sanatı zamanla sadece kutsal kitap yazımıyla sınırlı kalmamış, mimari eserlerin tezyînâtında da önemli bir unsur haline gelmiştir. Ayrıca bu yazıların, yapının işlevine bağlı olarak farklılık gösterdiği bilinmektedir. Yani camilerde tercih edilen âyet ile hadisler, tekkelerde karşımıza çıkan ve evlerin duvarına asılan yazılar içerik yönünden aynı değildir. Tercih edilen yazı ile binanın fonksiyonu arasında mana yönünden uyumun gözetildiği anlaşılmaktadır.

Kütahya'nın tek selâtin camisi olan Ulu Cami; Yıldırım Bâyezîd, Musa Çelebi, Kanunî Sultan Süleyman ve Sultan Abdülhamîd Hân gibi padişahlardan izler taşır. Çünkü caminin inşasına Yıldırım Bâyezîd zamanında başlanmış fakat sultanın Timur'a esir düşmesiyle birlikte cami inşaatı oğlu Musa Çelebi tarafından tamamlanmıştır. Daha sonra Kanunî Sultan Süleyman döneminde Mimar Sinan eliyle tamir gören cami, son olarak II. Abdülhamîd zamanında son halini almıştır. Cami ile ilgili çok sayıda çalışma bulunmamakla birlikte caminin inşa süreçleri, geçirdiği onarımlar, bunlara ait kitâbeler, mimari ve süsleme özellikleri bakımından İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Ekrem Hakkı Ayverdi ve Ara Altun gibi önemli müelliflerin çalışmalarında yerini bulmuştur. Ancak caminin hüsn-i hat yazıları, yazıların çeşitleri, yazıların cami içindeki yerleri, tercih edilen âyet ve hadisler ile yazıların hattatlarıyla alakalı kapsamlı bilgilerin bulunmadığı tespit edilmiştir. Yine de caminin yazıları hakkında en tafsilatlı bilgi veren Mustafa Kalyon olmuştur. Ancak onun da bazı yazıları gözden kaçırdığı anlaşılmaktadır.

Kütahya Ulu Cami içerisindeki hüsn-i hat yazıları hakkında kaynaklarda genellikle sadece tek bir hattatın ismi geçer ve dolayısıyla cami içindeki tüm yazıların ona ait olduğuna dair yanlış bir algı oluşmuştur. Hâlbuki cami içindeki yazılar dikkatlice incelendiğinde, yazılarda ketebesini yer alan dört isim vardır. Ayrıca, imzası olmamasına rağmen aynı elden çıktığı belli olan bir grup yazı da mevcuttur.

Bu makalenin amacı; öncelikle Kütahya Ulu Cami'nin yazılarına dikkat çekmek, yazıların istifleri ile düzenlenişleri bakımından Osmanlı hüsn-i hat sanatındaki yeri ve önemine vurgu yapmaktır. Daha evvelden caminin kitâbeleriyle alakalı yapılan çalışmalarda eksiklikler ile okuma-yazma yanlışları tespit edilmiş ve bu nedenle düzeltilmiş hâlleriyle kitâbelerin Osmanlıca yazılışları ile transkripsiyonlarına makalede yer verilmiştir. Ayrıca, makale kapsamında yapılan çalışmalar esnasında fark edilmiştir ki, yapılan restorasyonlar sırasında veya sonrasında yazılar hem değiştirilmiş hem de işin ehli olmadığı anlaşılan kişiler tarafından yazılara hüsn-i hat sanatı bakımından zarar verilmiştir. Bu makale vesilesiyle yazıların kayıt altına alınması ve ileride oluşabilecek hataları önleme noktasında makalenin önemli bir başvuru kaynağı olması ümit edilmektedir.

1. Caminin Tarihi ve Mimari Özellikleri

Makalenin asıl mevzusu caminin hüsn-i hat yazıları olduğundan, caminin tarihi, mimarî ve süsleme özelliklerinden genel olarak bahsedilmiştir. Şöyle ki; Kütahya Ulu Cami, günümüzde Börekçiler Mahallesi olarak anılan bölgede, Vâcidiye Medresesi (bugün Kütahya Arkeoloji Müzesi) ile II. Yakup Çelebi İmaret ve Türbesi (bugün Kütahya Çini Müzesi) arasında bulunur.

Germiyanoglu Süleyman Çelebi'ye damat olan Yıldırım Bâyezîd zamanında inşasına başlanan cami, Yıldırım Bâyezîd'in oğlu Musa Çelebi tarafından 1410 senesinde tamamlanmıştır. Caminin vakfiyesi ise Fatih Sultan Mehmed zamanında düzenlenmiştir. (Uzunçarşılı, 1932) Kanuni Sultan Süleyman'ın Rodos Seferi'ne (1522) giderken üç gün konakladığı Kütahya'da, caminin onarımıyla alakalı Mimar Sinan'ı görevlendirdiği ve daha sonra Irak Seferi'ne (1534) giderken yine Kütahya'da kaldığı bilinir. Kütahya Valisi Şehzade II. Selim de 1566'da Kütahya Ulu Cami'nde adına hutbe okutarak padişahlığını ilân etmiştir. (Güner, 1964)

Aslen Kütahyalı olan Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme*'sinde caminin ilk yapıldığı zamanlardaki hali hakkında mühim bilgiler vermektedir. Belirttiği üzere, cami ahşap tavanlıdır ve içeride 57 çam direk bulunur. (Çelebi, 2003) Kütahya Ulu Cami ilerleyen zamanlar içinde onarımlar geçirerek bugünkü son şeklini almıştır. Cami; 1805, 1808 ve 1812 senelerinde elden geçirilmiş ancak caminin esas değişimi II. Abdülhamîd'in padişahlığı döneminde olmuştur. 1888'de başlayıp 1893'te tamamlanan bu onarımda caminin duvarları yapının temellerine kadar yıkılmış ve cami, yeniden kesme taştan inşa edilmiştir. Yine bu esnada Kütahya il sınırları içinde bulunan Aizanoi (Çavdarhisar) antik kentinden getirilen sütunlar ve mermer plakalar yerleştirilerek, cami kubbeyle örtülmüştür. Cami 1961 ve 1962 yıllarında ise basit onarımlar görmüştür. (Kuş, 2012) Ayrıca caminin iç tezyînatı, tefrişi ve aydınlatmasıyla 1893 senesinde dönemin Kütahya mutasarrıfı olan Ahmed Fuad Paşa alakadar olmuştur. (Güner, 1964)

Caminin yukarıda bahsedilen tamiratlar neticesinde zamanla değişimler yaşadığı anlaşılır. Günümüzde ise cami, plan itibariyle uzunlamasına dikdörtgen bir yapıya sahiptir. Ortasında altı sütünün taşıdığı iki büyük kubbe, iki kubbenin etrafında dört yarım kubbe ve köşelerdeki dört küçük kubbeden müteşekkil caminin kubbe geçişleri pandantifle sağlanmıştır. Avlusu bulunmayan caminin kuzeydoğusundaki minaresi 16. yüzyıldan kalmadır. Caminin üç girişi ve son cemaat yeri vardır. Cami içindeki şadırvanın üstü müezzin mahfilidir. Caminin iç mekânın kuzey tarafını tamamen hanımlar mahfili kaplamaktadır. Mihrap; kalın sivri bir kemerle ana mekândan ayrılmış ve caminin kible duvarından dışa doğru taşırılmıştır. Mihrap nişi klasik mukarnas dolgulu ve köşelidir. Mihrap nişinin üstündeki üçgen alınlık, mihrabın 19. yüzyıla ait özelliklerine işaret eder. Mihrabın solundaki Kâbe tasvirli çini pano orijinaldir ve yapan ustanın ismi de yazılıdır. Ahşap minberin geometrik yıldız geçmeli yanakları ile merdiven korkulukları ise minberin 16. yüzyıla ait olduğuna dair ipuçlarıdır. (Altun, 1981-82)

Caminin kalem işi süslemelerine bakıldığında; son cemaat yeri, hanımlar mahfili, mihrap, kubbe, kubbe geçişleri, pencere kasnakları gibi yerlerde yoğunlaştığı görülür. Süslemeler desen ve form itibariyle 19. yüzyıl Batı sanatı anlayışına uygun şekilde yani realist bir üslupla yapılmıştır.

2. Caminin Kitâbeleri

Camide beş kitâbe mevcuttur. Biri minarede, diğerleri ise son cemaat yerindedir. Son cemaat yerindeki kitâbelerin üçü kapı üzerinde yer alırken, dördüncüsü ise son cemaat yerinin batı duvarındadır. İsmail Hakkı Uzunçarşılı kitabında, kitâbelerden dört tanesinin tamamının Osmanlıca yazılışlarına yer vermişken (Uzunçarşılı, 1932); Ekrem Hakkı Ayverdi kitabına kitâbelerin sadece üçünün Osmanlıca'sını almıştır. (Ayverdi, 1966) Ara Altun ise beş kitâbenin Türkçelerini Ekrem Hakkı Ayverdi'nin Osmanlıca metninden okuyarak yazmakla yetinmiş (Altun, 1981-82); Hamza Güner (Güner, 1964) de keza dört kitâbenin sadece Türkçelerini vermiştir. Mustafa Kalyon da Ekrem Hakkı Ayverdi ve Ara Altun'un yazım ve okumalarını tekrar etmiştir. (Kalyon, 2000)

Camiye ait en erken tarihli kitâbe, minarenin kapısının üstünde yer alır. Minare, H. 961 (M. 1554) yılında Mahmud isimli bir hayırsever tarafından caminin ikinci tamirinden sonra yaptırılmıştır. Bu zatın, Hisar Beyoğlu Mustafa Bey'in oğlu olduğu bilinmektedir. (Güner, 1964) Kitâbe; yatay dikdörtgen bir çerçeve içine, iki kartuş halinde ve celî sülüs hattıyla çivit mavisi bir zemin üzerine sarı yıldızla yazılmıştır. Yazıda rumî motifleri de fark edilmektedir. (Fotoğraf 1) Kitâbe şöyledir;

بو بنایى كورجك دیدى صیوحى تاریخ

جامع یلدرمه قیلدى مناره محمود

Bu binâyı görcek dedi Sabûhî târîh

Câmi '-i Yıldırım 'a kıldı minâre Mahmûd

İkinci kitâbe; caminin son cemaat yerinden caminin harim kısmına geçişi sağlayan kapının üst duvarında, yatay şekilde ve iki satır halinde, üçerli kartuşlar içinde, siyah zemin üzerine altın yaldızla ve celî sülüs hattıyla yazılmıştır. Tarihi, H. 1223 (M. 1808)'dir. (Fotoğraf 2) Kitâbedeki şiir şu şekildedir;

زهى والا اولو جامعكە سلطان يلدريم خانك
بوله روحى مثنوبات بقاع الحيردن تائير
مرور وقتله محتاج ايكن تعمير ترميمه
كوروب تكميلنى شمدي جماعت الديلر تكبير
دعايه بر اثر بابنده راغب يازدى تاريخن
هله اولدى اولو جامع كمال حسن ايله تعمير
سنه ١٢٢٣

Zehî vâlâ ulu cami ' ki Sultan Yıldırım Hân 'ın
Bula rûhı mesûbât bikâ 'u 'l-hayrdan te 'sîr
Mürûr-ı vaktle muhtâc iken ta 'mîr (ve) termîme
Görüb tekâmîlini şimdi cemâ 'at aldılar tekbîr
Du 'âya bir isr bâbında Râgıb yazdı târîhin
Hele oldu ulu câmi ' kemâl-i hüsn ile ta 'mîr
sene 1223

Son cemaat yerindeki kapının kemer aynalığında yer alan üçüncü kitâbe, yatay dikdörtgen şeklindeki iki kartuş içine, beyaz zemin üzerine siyah boya ve sülüs hattıyla yazılmıştır. (Fotoğraf 3) Ayverdi, kitâbenin siyah zemin üzerine beyaz boya ile yazılı olduğunu ve ebced hesabıyla tarihin H. 1223'i (M. 1808) verdiğini belirtir ki bu tarih doğrudur. (Ayverdi, 1966: 513) Muhtemelen caminin daha sonraki restorasyonunda renk değişimi gerçekleştirilmiştir. Hamza Güner'in yaptığı hesap neticesinde verdiği tarih ise yanlıştır. (Güner, 1964) Kitâbede şunlar yazılıdır;

يلدرم خان جامعك تعميرينه ضم ها
تاريخي يا ايها الناس ادخلودار النعيم

Yıldırım Hân Câmi 'nin² ta 'mîrine zamm-ı³ hâ
Târîhi yâ eyyühe 'n-nâsü 'dhulû dâre 'n-na 'îm

Tarih olarak bakıldığında dördüncü kitâbe, son cemaat yerinin batı duvarındaki H. 1227 (M. 1812) tarihli kitâbedir. Ayverdi, bu kitâbenin camiye eklenmiş olan Vahid Paşa Kütüphanesi'ne ait olduğunu belirtir. Yazı, 65 x 95 cm. ebatlarındadır. (Ayverdi, 1966) Siyah zemin üzerine, yatay olarak ikişerli, dikey olarak ise beş satır halinde celî ta'lik hattıyla yazılan kitâbenin çerçevesi kahverengi boyalıdır. (Fotoğraf 4) Kitâbede yer alan şiir şöyledir;

² Bugünkü kitâbede, nun'un noktası unutulmuştur. Restorasyon esnasında tamamlanmamış olmalıdır.

³ ض harfi yarım olarak görünüyor. Yine, restorasyon hatası olmalıdır.

قاموس علم و عرفان سابق رئیس ذیشان
یعنی وحید دوران علامه زمانه
مصباح دین و دولت مشکاة بزم رأفت
ضوء سراج همت بر فضل یکانه
مختاری عاقلانک برهانی فاضلانک
مرصادی واصلانک هر طوری عاقلانه
قیلیدی اوذات والا دارالکتاب انشا
قویدی فنون شتی لطف ایتدی طالبانه
تحریر اولندی عینی نضم اللال تاریخ
جود وحید افندی یاپدی کتابخانه
۱۲۲۷

Kâmûs-ı 'ilm ü 'irfân sâbık re'îs-i zî-şân
Ya 'ni Vahîd-i⁴ devrân 'allâme-i zamâne
Misbâh-ı dîn ü devlet mişkât-ı bezm-i re'fet
Dav'î sirâc-ı himmet bir fazıl-ı yegâne
Muhtârı 'âkilânın burhânı fâzılânın
Mirsâdı vâsilânın her tavrı 'âkilâne
Kuldı o zât-ı vâlâ dârü'l-kitâb inşâ
Koydı fûnûn-ı şetta lütf itdi tâlibâne
Tahrîr olundu 'aynı nazmü'l-leâl târîh
Cûd-ı Vahîd Efendi yapdı kitâbhâne
1227

Camideki en geç tarihli kitâbe, giriş kapısının üstünde bulunan H. 1223 (M. 1808) tarihli kitâbenin hemen üst kısmında yer alan H. 1309 (M. 1891) tarihli kitâbedir. Bu kitâbenin üstüne dikey olarak yerleştirilen yazı, iki bölüm halinde ve yedi satırdan oluşmaktadır. Kahverengi dikdörtgen bir çerçeve içindeki yazı, siyah zemin üzerine altın yaldızla ve celî ta'lik hattıyla yazılmıştır. Ketebesi bulunan tek kitâbe budur. (Fotoğraf 5) Kitâbe⁵ aşağıdaki gibidir;

اشبو کوتاهیه جامعن بشیوز ثنه اول بنا
ایتمش ایدی جنتمکان سلطان غازی بایزید
بیگ ایکی یوز یکر می ایکی سالنده سلطان مصطفی
قلمش لوجه الله عطا تعمیرینه نقد مزید
اما کی اولمش ایدی هب سقف و جداری رحنه دار
تأیید بنیانه لزوم اولدی بو اثتاده بدید
امر ایلدی احیائنی اول معبد پاکک همان

⁴ Vahîd kelimesindeki y'nin iki noktası siyaha boyanmıştır.

⁵ Sene, esna, ihyasını ve sütun; Osmanlı Türkçesi'nde س harfi ile yazılırken kitabede ث ile yazılmıştır.

عبدالحميد خان كيم انك آثار خيرى ببيعيد
مرمر ثتون اوزره اولوب طاقى قباب ايله رفيع
ويردى تناسب وضعنه حقًا كى بو طرز جديد
حق بانئ ذیشانك ايام عمر و شوكتن
ايتسون الى يوم القيام تخت خلافتده مديد
والى ايكن يازدى جلال تاريخ جوهر دار ينى
قبه لى قلدى معبدى تجديد خان عبدالحميد
كتبه ابراهيم حقى

۱۳۰۹

*İşbu Kütahya Câmî 'in beş yüz sene evvel binâ
İtmiş idi cennet-mekân Sultân Gâzi Bâyezîd
Bin iki yüz yirmi iki sâlinde Sultan Mustafa
Kılmış li-veci 'llâh 'atâ ta 'mirine nakd-ı mezîd
Amma ki olmuş idi heb sakf ü cidârı rahnedâr
Te 'yîd-i bünyâna lüzûm oldu bu esnâda bedîd
Emr eyledi ihyâsını ol ma 'bed-i pâkin heman
'Abdü 'lhamîd Hân kim ânın âsâr-ı hayrı bî- 'adîd
Mermer sütun üzre olub tâkı kûbâb ile refî '
Virdi tenâsüb vaz 'ına hakkâ ki bu tarz-ı cedîd
Hakk bânî-i zi-şânının eyyâm-ı 'ömr ü şevketin
İtsün ilâ yevmi 'l-kıyâm taht-ı hilâfetde medîd
Vâlî iken yazdı Celâl târîh-i cevher-dârını
Kubbeli kıldı ma 'bedi tecdîd-i Hân 'Abdü 'lhamîd
1309 ketebehû İbrâhim Hakkı*

3. Caminin Hüsn-i Hat Yazıları

3.1. Giriş Kapısı Üzerindeki Yazı

Osmanlı hüsn-i hat sanatı geleneğinde kapı üstlerinde genellikle giriş, selâmet, açılış ve kapı gibi kelimelerinin geçtiği veya anlam itibariyle bununla ilişkili âyetler tercih edilir. Kütahya Ulu Cami'nin kapısında da benzer bir durum söz konusudur.

Kıblenin tam karşısındaki kapının kemer aynalığında yer alan kitâbenin (tarih sırasına göre üçüncü kitâbe) üst kısmında, bugün beyaz duvar zemini üzerine siyah boya ve celî sülüs hattıyla Zümer Sûresi'nin 73. âyeti yazılıdır. Şöyle ki; “Size selâm olsun! Tertemiz oldunuz. Haydi, ebedî kalmak üzere buraya girin.” (Fotoğraf 6) Aynı âyetin farklı cami ve mekânların kapılarında da sıkça tercih edildiği bilinmektedir. (Sülün, 2003)

Ekrem Hakkı Ayverdi'nin (Ayverdi, 1966) ifadeleri ile caminin eski fotoğraflarından (Altun, 1981-82; Kalyon, 2000) aslında daha evvelden burada başka bir âyet-i kerîmenin, lâcivert zemin üzerine yaldızla ve celî sülüs hattıyla yazılı olduğu anlaşılmaktadır. Hicr Sûresi'nin 46. âyet-i kerîmesi; başta “Allah Teâlâ dedi” ve devamında “Esenlikle, güvenle girin oraya!” şeklinde,

kapının kemer formuna uygun bir istifle yazılmıştır. (Fotoğraf 7) İstifin birebir aynısı, Kütahya Lala Hüseyin Paşa Cami'nin giriş kapısı üzerinde de bulunmaktadır. Kütahya Ulu Cami'nin kapısının üzerinde daha evvel yer aldığı bilinen bu âyet-i kerîme, günümüzde farklı bir istifle aynı kapının caminin harim kısmına bakan tarafındaki kemer aynalığında, siyah zemin üzerine yaldızla yazılıdır. (Fotoğraf 8) Bu âyet de mana itibarıyla girişle alakalıdır ve yine başka yapılarda da benzer uygulamaları görülür. (Sülün, 2003)

3.2. Kapı Örtüsü Üzerindeki Yazılar

Caminin keçe kapı örtüsünün benzerleri başka Kütahya camilerinde de bulunur. Ancak buradakinin üzerinde yazı, tarih ve imza bulunması bakımından kıymetlidir. Örtünün üst kısmında yer alan yazıların en ortasında, celî sülüs yazı çeşidiyle “*Kelime-i Tevhîd*”, onun sağında celî ta'lik hatla aşağıdan yukarıya doğru “*Yâ hazret-i pîr Müftî*” (يا حضرت پيرمفتى), sağında ise yine celî ta'lik yazıyla “*Sirâc 'Abdullah Tayyâr*” (سراج عبدالله طيار) ifadeleri yer alır. Bu yazıların üstünde, üç cami kubbesi ile üç minare tasviri fark edilir ve her bir kubbe içine bir yazı yerleştirilmiştir. Ortada celî sülüs hatla “*Besmele-i şerîf*”, besmelenin sağında “*sene*” altta “1309” (١٣٠٩) yılı üstte olacak şekilde, besmelenin solunda yine “*sene*” altta “1307” (١٣٠٧) yılı üstte olmak üzere hicrî tarih belirtilmiştir. Seneler, örtünün yapımının başlama ile bitiş tarihleridir ve miladî olarak 1889-91 yıllarına tekabül eder. Tüm bu yazılara ilaveten ve bu yazıların sağ tarafında, kare bir form içinde, armudî bir istif ve celî sülüs hatla “*Mâşâllah*” görülürken; sol tarafında ise Sultan Abdülhamîd Hân'ın tuğrası bulunduğu bilinmektedir. Tuğra günümüzde oldukça silik ve okunamaz vaziyettedir. (Fotoğraf 9) Ayverdi, örtünün renkleri ve tezyînâtı bakımından bütün keçe özelliklerini taşıdığını ifade etmiştir. (Ayverdi, 1966)

3.3. Hanımlar Mahfilindeki Yazı

Hanımlar mahfilinin, caminin harim kısmına bakan tarafında bulunan üçgen alınlığın orta kesişme noktasında, ahşap yüzeye boya ile uygulanmış yazı fark edilir. Burada, sarı renk zemin üzerine siyah ve kırmızı renk kullanılarak, yuvarlak bir formda, Yusuf Sûresi'nin 64. âyet-i kerîmesinin “*En iyi koruyucu Allah'tır. O, acıyanların en merhametlisidir.*” mealindeki bölümü celî sülüs hattıyla yazılmıştır. Yazının başında alt alta getirilen dört keşideli ha ile sonundaki alt alta gelmiş kâseli ra, mim ve nun'ların birbirleriyle olan ahengi bakımından yazının oldukça başarılı bir istif olduğu söylenebilir. Keşideli ha'yla başlayan ifadelerin siyah ve kırmızı olarak farklı renklerle kullanılmasıyla yazıya ayrı bir görsellik kazandırılmıştır. Yazının tarihi, “309”⁶ (٣٠٩), imza ise “*ketebehû Halîl*” (کتبه خليل) şeklindedir. (Fotoğraf 10) Hattatın aynı istifi, beyaz sıva üzerine siyah boya ile H. 1310 (M. 1892) tarihli olarak Kütahya Lala Hüseyin Paşa Cami'nin kuzey duvarında da görülmektedir. Bu âyet-i kerîme, Osmanlı hattatları tarafından çokça isitiflenmiştir. Benzer istifi, Halîl Mâhir Efendi'den sonra gelen hattatların da tercih ettiği görülmektedir.

3.4. Batı ve Doğu Duvarı ile Kapılarındaki Yazılar

Aynı hizada yer alan batı ve doğu kapısı üzerindeki kapıların etrafındaki yazılar, kompozisyon olarak benzer şekilde kurgulanmıştır. Genel olarak bakıldığında; celî sülüs hattıyla, beyaz zemin üzerine siyah boyayla yazılmış müsenna *vav*'lar (Fotoğraf 11), celî ma'kılî hatla yazılı “*Kelime-i Tevhîd*”ler (Fotoğraf 12), celî ta'lik yazıların çerçeveleri ile süslemeleri, duvarların birbirinin simetrisiymiş gibi algılamasına sebep olur. Ancak yazılar dikkatli incelendiğinde; kapıların kemer aynalığı ile celî ta'lik hatla yazılan kısımların farklı oldukları anlaşılmaktadır. Ayrıca her iki kapının, dışarıya açılan kısımları mermer ayakların taşıdığı kubbeyle örtülüdür ve kubbe göbeklerinde yer alan yazılar da aynıdır. Gri, siyah renkli daire formu içinde *İhlâs Sûresi*'nin döndüğü yazılar, duvar zemini üzerine siyah boyayla, örgülü ve çiçekli celî kûfî hattıyla nakşedilmiştir. (Fotoğraf 13) Yazıdaki ketebenin harflerinde nokta kullanılmadığı için ancak

⁶ Tarih bu şekilde yazılmış ama 1309 senesi kastedilmektedir.

“*ketebehû Nutkî*” (کتبه نطقی) olarak okunabilmiştir. Yazının tarihi “1316” (١٣١٦)’dir. (Fotoğraf 14)

Batı kapısının kemer aynalığında, siyah zemin üzerine yıldızla ve celî sülüs hatla “*Ey kapıları açan*” anlamındaki “*Yâ müfettiha'l-ebvâb*” duası yazılıdır. (Fotoğraf 15) Kapının sağ tarafında, dikdörtgen yıldızlı bir çerçeve içinde beyaz zemin üzerine, siyah boya ile satrançlı yazı olarak da bilinen hatt-ı celî ma‘kılî tarzında bir “*Kelime-i Tevhîd*” vardır. Yıldızlı çerçeve, küçük daireler ile daireler içindeki sekizgenlerden müteşekkildir ve bu süsleme geometrik bir düzen oluşturması yönüyle, celî ma‘kılî yazı ile bütünlük sağlamaktadır. Kapının sol tarafında ise harflerinin bitiş yerinde rûmî motifi bulunan müsenna *vav*’lar görülür. *Vav*’ların birleşim noktası, kare olarak boş bırakılmıştır. Kapının hemen üzerinde, yatay dikdörtgen yıldızlı bir çerçeve içinde siyah zemin üzerine yıldızla ve celî ta‘lik hattıyla yazılmış bir âyet-i kerîme bulunur. (Fotoğraf 16) Yazının üst kısmındaki üçgen alınlık ile köşelere yerleştirilen vazolardan çıkan çiçekler, Batı sanatı etkisinde yapılmıştır. Yazı içinde kıvrık dallar ve rûmî motifleri mevcuttur. Nisa Süresi’nin 103. âyetinin sonundaki “*Muhakkak ki namaz, müminler üzerine vakitleri belli bir farzdır.*” mealindeki kısmı, âyetin bitiminde üstte “*sadakallahu'l-‘azîm*” ifadesi ile onun tam altında “*ketebehû Edhem Torunzâde Gedusî sene 1309*” (کتبه ادهم طرونزا ده کدوسی) şeklinde hattatın ketebe ile tarih görülmektedir. (Fotoğraf 17) Bu âyet, namazla alakalı olduğu için camilerde en çok karşımıza çıkan âyetlerden birisidir. (Sülün, 2003)

Doğu kapısının kemer aynalığında siyah zemin üzerine yıldızla ve celî sülüs hatla, batı kapısındaki duanın devamı yer alır. Şöyle ki; “*İftah lenâ hayra'l-bâb*” yani “*Bize hayır kapılarını aç.*” (Fotoğraf 18) Bu duanın da kapılar üzerinde bulunması, yer ve mana bütünlüğü bakımından uyumludur. Müsenna *vav*’lar ile “*Kelime-i Tevhîd*” aynı şekilde ve kapının aynı yerlerine yapılmıştır. “*Kelime-i Tevhîd*”in etrafındaki çerçevenin daha sonradan yapıldığı anlaşılmaktadır. Çünkü caminin eski fotoğraflarında yazının etrafında çerçeve görülmez. (Altun, 1981-82; Kalyon, 2000) (Fotoğraf 19) Kapı üzerindeki yazı ise; hat çeşidi, renk ve yazı tarzı itibarıyla aynıdır. Ancak burada bir hadis-i şerîf bulunur. Hadis-i şerîf şudur; “*Her şeyin alameti vardır. İmanın alameti de namazdır.*” (Fotoğraf 20) Bu yazı içinde süsleme sadece yazının ortasındaki keşidenin üzerinde rûmî tarzındaki bir motiften ibarettir ve motifin üzerinde “*sadaka Resulu’llâh*” yazılıdır. Ayrıca yazıdaki mim harflerinin kuyrukları, yazının çerçevesinin içine geçirilmiştir. Yazının tarihi ile hattatı, batı kapısındaki ile aynıdır. Hattat burada, sadece “*ketebehû Edhem Gedusî*” (کتبه ادهم کدوسی) yazmakla yetinmiştir. (Fotoğraf 21) Tarih de yazının başında sene üstte, yıl altta kalacak şekilde atılmıştır. Bu yazıda batı kapısı üzerindeki yazıdan farklı olarak bir de nakkaşın imzasının bulunduğu fark edilmektedir ki imza “*Üstâd-ı nakş Ali Rızâ*” (اوستاد نقش علی رضا)’dır. (Fotoğraf 22)

3.5. Kuzey Kubbe Göbeği ile Geçişlerindeki Yazılar

Caminin kuzey yönündeki kubbenin göbeğinde İsrâ Süresi’nin 84. âyet-i kerîmesinin, “*Herkes kendi mizaç ve karakterine göre iş yapar.*” mealindeki bölümü, beyaz zemin üzerine siyah boyayla ve celî sülüs hattıyla yazılmıştır. (Fotoğraf 23) Yuvarlak bir form içinde âyet dört kez tekrarlanmakta ve hattatın “*Halîl*” (خلیل) olarak imzası bulunmaktadır. Aynı istifin birebir hali, Kütahya Analı Mescidi’nin ana kubbe göbeğinde de vardır. Ancak burada hattatın imzası yoktur. İstanbul Süleymaniye Cami’ndeki kubbe geçişlerinden birinde bulunan istif de buradaki gibi dört kez tekrar ederek dönmektedir. Başka yapıların farklı yerinde de aynı âyetin değişik istifleri görülür. (Sülün, 2003) Ancak, âyetin tekrar edilerek oluşturulan bir istifle cami kubbesi göbeğinde yer alması, Kütahya Ulu Cami’ne özgü bir durumdur. (Korkmaz, 2019)

Kubbenin geçişlerinde ise camilerde görmeye alışkın olduğumuz üzere dört halifenin isimleri, beyaz zemin üzerine siyah boya ile yuvarlak bir çerçeve içindedir. Celî sülüs hattıyla, müsenna olarak yazılan “*Ebu Bekir (ra)*” (Fotoğraf 24), “*Ömer (ra)*” (Fotoğraf 25), “*Osman (ra)*” (Fotoğraf 26) ve “*Ali (ra)*” (Fotoğraf 27) isimlerinde ketebe yoktur ama Halîl Mahîr Efendi’nin

elinden çıktıkları gayet açıktır. Çünkü Halil Mahîr Efendi'nin camideki diğer sülüs yazılarıyla tarz açısından bütünlük sağlar. Aynı istifler, Kütahya Lala Hüseyin Paşa Cami'nin kubbe geçişlerinde karşımıza çıkmaktadır. Cihâr yâr-i güzînden Hz. Osman (ra) ile Hz. Ali (ra)'nin isimleri Edirne Eski Cami'nde ise taşıyıcı ayakları üzerine müsenna celî sülüs olarak yazılmıştır.

3.6. Güney Kubbe Göbeği ile Geçişlerindeki Yazılar

Mihrap yönündeki kubbe göbeğinde; yuvarlak bir istifle, beyaz zemin üzerine siyah boyayla *İhlâs Sûresi*'nin tamamı yazılmıştır. (Fotoğraf 28) İstifin bir benzeri, Kütahya Erguniye Mevlevihânesi, Kütahya Balıklı Cami ve Kütahya Lala Hüseyin Paşa Cami kubbe göbeklerinde de vardır. Fakat mevlevihânedeki istifin harfleri arasındaki mesafeler yani leke dengesi, Ulu Cami'deki istife nispetle daha dağınık durumdadır. Mevlevihâne'deki yazıda imza bulunmamasına rağmen, yazıların Halil Mâhir Efendi'ye ait olduğu bilinmektedir. (Güler, 2015) Ulu Cami'deki istifin imzası, besmeledeki sin harfinin hemen altına "*el-hakîr Halîl*" (الخقير خليل) olarak atılmıştır. Ara Altun, ketebeği "*Ahmed*" olarak belirtmişse de bu okuma doğru değildir. (Altun, 1981-82: 203)

Caminin buradaki kubbe geçişlerinde *Esmâü'l-Hüsna*'dan üç isim müsenna olarak yazılmıştır. Bunlar; sırasıyla "*Yâ Hannân, Yâ Mennân, Yâ Burhân*" dır. (Fotoğraf 29) Diğer kubbe geçişlerine uyumlu olarak beyaz zemin üzerine siyah boyayla, yuvarlak şekilde ve celî sülüs hattıyadır. İstifteki üç ism-i şerîfin sonundaki nun harfleri satırın üst kısmında birbiri içine geçirilmiş ve elif'ler de birbirlerine paraleldir. Bu isimlerin camilerde çokça tercih edilmeleri tesadüf değildir. Allah'ın affına, merhametine ve yol göstericiliğine ihtiyaç duyanların camilerde bu isimlerle buluşup, kalplerinde teselli ve ümit bulmaları için özellikle seçilmiş olmalıdır. (Şener, 2002)

3.7. Kible Duvarındaki Yazılar

Mihrabın üst tarafında, dikdörtgen bir çerçeve içinde siyah zemin üzerine, yaldızlı harflerle "*Kelime-i Tevhîd*" celî sülüs hattıyla yer alır. Yazıda imza veya tarih görülmez. Bu yazının hemen altında, dikey beyzî formundaki bir çerçeve içinde, beyaz zemin üzerine siyah boyayla ve örgülü celî kûfi hatla "*Yâ Allah*"; onun sağında, celî sülüs hattıyla "*Allah celle celâlehû*" ve solunda "*Muhammed aleyhi's-selâm*" yazıları bulunmaktadır. Allah lafzı ile ism-i Nebî, yine beyaz zemin üzerine siyah boya ile yazılmış ancak yazılar yuvarlak çerçeveler içinde yer alırlar. Aynı hizadaki bu üç yazının çerçeveleri ile etrafındaki süslemelerin aynı olması, yazılar arasında bir bütünlük oluşturur. (Fotoğraf 30)

Mihrabın hemen sol yanındaki vaaz kürsüsünün üstünde, dikdörtgen bir çerçeve içinde, beyaz zemin üzerine siyah harflerle "*Mâşâllah*" ibaresi, celî sülüs tarzında duvara nakşedilmiştir. Yazının içindeki "*1309*" tarihi fark edilir. Ketebesi ise yoktur. Ama aynı istifi, Kütahya Lala Hüseyin Paşa Cami kible duvarında da görüyoruz ki yazı hattat Halil Mâhir Efendi'ye aittir. Bu yazının hemen altında çerçevesiz şekilde, siyah boya ve celî sülüs şekilde "*Din, nasihattir.*" anlamındaki hadis-i şerîf bulunur. (Fotoğraf 31) Yine, mekân ile hadis-i şerîfin manası arasında bağlantı gözetildiği anlaşılmaktadır. Mustafa Kalyon, "*Mâşâllah*"ın altında, halk arasında Yeşil Hoca diye tanınan Ahmet Yeşil'in siyah zemin üzerine beyazla yazdığı celî ta'lik bir "*Besmele-i şerîf*" ("*Din, nasihattir.*" yazısının olduğu yerde) levhasından bahseder. (Kalyon, 2000) Fakat levha, bugün camide asılı değildir.

Kible duvarının ve mihrabın sol tarafındaki pencerelerin yukarısında, beyaz zemin üzerine siyah boya ile yazılan "*Kelime-i Tevhîd*", dikdörtgen gri bir çerçeve içindedir. Celî ma'kûlî hattıyla tercih edilen yazı, müsennadır. (Fotoğraf 32) Yine aynı hizada, yani pencerelerin yukarısında ancak duvarın sağ tarafındaki yazı da sol taraftakine benzer bir çerçeve ve zemin içindedir. Burada, Kalem Sûresi'nin 4. âyet-i kerîmesi vardır. Tezyînî ve çiçekli celî kûfi tarzında yazılan âyetin meali şudur; "*Sen elbette üstün bir ahlâka sahibsin.*" Hattatın imzası, "*ketebehû Halîl*" (كتبه خليل) olarak aynı yazı stiliyle görülmektedir. (Fotoğraf 33)

3.8. Mihraptaki Yazılar

Mihrap nişinin mukarnasları üzerinde, camilerin mihraplarında mutad olduğu üzere Âl-i İmrân Sûresi 37. âyet-i kerîmesinin, “*Zekerîyya, onun yanına mihraba her girdiğinde*” mealindeki kısmı bulunur. Siyah zemin üzerine altın yıldızla ve celî sülûs hattıyla yazılmış yazının tarihi de, 1309’ dur. (Fotoğraf 34)

Mihrabı caminin harîm kısmından ayıran kemer ayağının iç yüzeyine; “*Eûzü Besmele*” yatay vaziyette ve âyete göre boyut olarak daha küçük yazıldıktan sonra Nûr Sûresi 35. âyetin “*Allah göklerin ve yerin nûrudur. Onun nûrunun misali, içinde kandil bulunan bir kandilliktir. Kandil bir cam içindedir, cam inciye andıran bir yıldızdır; (bu kandil) doğuya da batıya da ait olmayan, yağı neredeyse ateş dokunmasa bile ışık veren mübarek bir zeytin ağacından yakılır. Nûr üstüne nûr*” mealindeki bölümü beyaz zemin üzerine, siyah boya ve celî sülûs hattıyla yazılmıştır. (Fotoğraf 35, 36, 37) Âyetin sonunda, damla formunda “*sadakallahu’l-‘azîm*” istifi ile alt tarafta “*sene 1309*” şeklinde tarih yer almaktadır. Hattatın imzası “*ketebehû el-fakîr Halîl Mâhir bin Mehmed Kütahîyyevî biTekfurdağî-zâde*” (کتبه الفقير خليل ماهر بن محمد كوتاهيه وى بنكفور طاغى زاده) olarak atılmıştır. (Fotoğraf 38) Ketebe, kemerin diğer ucundaki “*Eûzü Besmele*”nin tam karşı hizasına gelecek şekilde ve aynı doğrultuya denk düşmektedir.

Mihrap kemerindeki Nûr Sûresi 35. âyetinin “*Eûzü Besmele*”sinin hemen altında, lâcivert boyalı bir çerçeve ile üstteki yazıdan ayrılmış ve örgülü, çiçekli celî kûfî olarak yazılmış “*Besmele*” ile Fetih Sûresi’nin “*Biz sana doğrusu apaçık bir fetih ihsan ettik*” mealindeki 1. âyeti mevcuttur. (Fotoğraf 39) Camideki çoğu yazı gibi duvarın beyaz zeminine siyah boya ile uygulanmıştır. Âyet ile aynı hat tarzında yazılan ve âyetin sol alt tarafındaki ketebe, tarih ile birlikte şu şekildedir; “(?)⁷ *Halîl târihi sene 1309*” (خليل تاريخى سنه ١٣٠٩) Bu yazının tam karşısında, ketebenin alt kısmında ise Yusuf Sûresi’nin 21. âyetinden, mealen “*Allah, emrini yerine getirmeye kâdirdir.*” manasındaki kısmı, karşıdaki yazıya benzer şekilde, tezyînî ve çiçekli celî kûfî biçiminde yazılarak, bir bütünlük sağlanmıştır. Bu yazıda da imza görülür ki “*ketebehû Halîl*” (کتبه خليل) şeklindedir. (Fotoğraf 40)

3.9. Minberdeki Yazılar

Kündekârî tekniğiyle yapılmış minberin kapısında, altın yıldızla “*Bu minberim cennetteki su yollarından birinin üzerindedir.*” (Hanbel, 2001a) ile “*Minberimin ayakları cennet toprağının üzerindedir.*” (Hanbel, 2001b) anlamındaki hadis-i şerîfler yazılıdır. Yatay dikdörtgen şeklindeki yazının zemini siyaha boyanmış ve yazı, yıldızlı bir çerçeve içindedir. (Fotoğraf 41) Mustafa Kalyon’un kitabında yer alan fotoğraftan anlaşılmaktadır ki yazı, celî ta’lik hattıyla ve çift yıldızlı cedvel içindedir. (Fotoğraf 42) (Kalyon, 2000) Restorasyon esnasında yazının bozulduğu ortadadır. Harfler kalınlaştırılarak harflerin anatomik ölçü ve kaidelerine zarar verilmiştir.

Minberdeki ikinci yazı, hadis-i şerîflerin hemen üstündedir. “*Maşallah celle celâlehû*” celî sülûs hattıyla siyah zemin üzerine yıldızla yazılmıştır. Aynı fotoğraftan bu yazının da değiştirildiği görülmektedir. Şöyle ki; fotoğrafta yazının içinde boş kalan yerleri bezeyen çiçek motifleri bugünkü yazıda yoktur. Ayrıca, “*celle celâlehû*” yazısı da farklılık arz eder. Eski halinde “*Maşallah*”ın üstünde düz satır halindeyken, bugün damla şeklinde bir istif biçimindedir.

4. Sonuç

Kütahya’nın en önemli Osmanlı eseri olan Ulu Cami; inşâsı bakımından ilk yapıldığı dönem, klasik dönem ve geç dönem olmak üzere üç devre ayrılabilir. En esaslı değişim, caminin geç döneminde gerçekleşmiştir. Kitâbelerden sadece minaredeki kitâbe 1554 tarihiyle, klasik devre aittir. Diğerindeki tarihler ise; 1808, 1812 ve 1891’dir. Bu makalenin asıl konusu olan cami içindeki hüsn-i hat yazılarına baktığımızda ise tarih olarak çoğunda H. 1309 (M. 1891) ve bir

⁷ En baştaki ifade tam olarak okunamamıştır. İbn olabilir veya elif, lam ve ra harfleri olabilir.

tanesinde ise H. 1316 (M. 1898) yılı görülmesi, yazıların Osmanlı Devleti'nin son onarımında gerçekleştiğini ortaya koymaktadır.

Yazıların büyük çoğunluğu, kaynakların hepsinde ismi zikredilen Kütahyalı hattat Halîl Mâhîr Efendi'nindir. Halîl Mâhîr Efendi hakkında kaynaklarda bilgi yoktur. Ketebesinden Halîl Mâhîr Efendi'nin baba tarafından Tekirdağlı oldukları anlaşılmaktadır. Yazılarındaki tarihten anlaşılacağı üzere 19. yüzyıl sonlarında yaşamıştır. Hocasının kim olduğu da bilinmez. Sülûs, ta'lik, kûfî ile kûfî çeşidlerinde yazılar yazmıştır. Ayrıca hattatın ulu cami için hazırladığı yazı kalıplarını Kütahya'nın diğer mabedlerinde tekrar tekrar kullanmak suretiyle, Kütahya camilerini yazılarıyla bezediği fark edilir. Camide imzası bulunan hattatlardan biri de Ethem Gedusî'dir. Kütahya'nın Gediz ilçesinden olduğu anlaşılan bu hattatın yazı hususunda başarılı olduğunu ifade etmek güçtür. Çünkü imzası bulunan her iki yazısındaki harfler, ta'lik hattındaki harf nispetlerine uygun değildir. Ethem Gedusî'nin yazılarında nakkaş Ali Rıza'nın da imzasının bulunması, dikkate şayandır. Camide yazısı olan diğer hattatlardan Nutkî'nin tezyîni kûfî yazısı ile yazının istifi gayet muntazamdır. Kitâbelerdeki tek imza, hattat İbrahim Hakkı'ya aittir. İbrahim Hakkı Efendi'nin elinin sağlam bir hattat olduğu harf anatomilerindeki ölçülerden ve satır nizamındaki başarısından anlaşılmaktadır. Hattat Nutkî ile İbrahim Hakkı Efendi'lerin kim olduklarına dair hiçbir malumat yoktur. Camideki yazılar içinde, imzası olmasa da aynı hattat elinden çıktığı anlaşılan bazı yazılar vardır. Bu yazıların ne zaman yazıldığına dair bilgi bulunmamasına rağmen, Kütahya Vakıflar Bölge Müdürlüğü'nün 2004'teki restorasyonu esnasında veya sonrasında yapıldığını tahmin ediyoruz. Çünkü, daha önceki yıllara ait fotoğraflar bu yazılar görülmez. Bunlar; giriş kapısı üzerindeki Zümer Sûresi'nin 73. âyeti ile vaaz kürsüsünün üzerindeki hadis-i şeriftir.

Yazı çeşitlerine baktığımızda çoğunun sülûs olduğu görülür. Ayrıca, ta'lik yazı ile kûfî yazının ma'kılî, örgülü ve tezyîni çeşitleri de kullanılmıştır. Sülûs ve ma'kılînin müsenna olarak yapılmış istiflerin oldukça başarılı olduğu söylenebilir ki bu Halîl Mâhîr Efendi'nin yazıdaki maharetidir. Kitâbelerden biri (tarih sırasına göre üçüncüsü) hariç, dördü de mahkûkdur. Hanımlar mahfilindeki yazı ile minberdekiler, ahşap üzerine boya ile yapılmışken; cami içindeki diğer tüm yazılar kalem işi tekniğiyle sıva üstüne uygulanmıştır.

Cami içindeki âyet, hadis, dua ve ibarelerin buldukları mekânla bağlantılı olması; Kütahya Ulu Cami'nde, Osmanlı cami yazılarındaki geleneğin muhafaza edildiğini gösterir. Osmanlı hat sanat tarihinde, cami kubbe göbeğindeki âyet istiflerinde, Elif, Lam gibi harflerin şakulî (dikey) olarak merkeze doğru uzatılması hattatların sıkça tercih ettiği bir uygulamadır. Kütahya Ulu Cami, kubbe göbeği ile geçişlerinde de aynı durum söz konusudur. Her ne kadar yerel hattat olarak kabul edilse de Halîl Mahîr Efendi'nin istif konusunda Osmanlı'nın önemli hattatları kadar yetenekli olduğu aşîkârdır. Halîl Mahîr Efendi'nin bir hattat olarak takdir edilmesi gereken bir diğer başarısı da müsenna istiflerdeki maharetidir.

Kütahya Ulu Cami'nin hüsn-i hat yazıları hakkında son söz olarak camideki yazılara gereken ihtimamın gösterilmediğini belirtmek isteriz. Zaman içinde hem var olan yazıların üstüne başka yazılar yazılmış hem ehil olmayan kişiler tarafından yazılara müdahale edilmiştir.

Kaynakça

- Altun, A. (1981-82). Kütahya'nın Türk devri mimarisi: Bir deneme. *Kütahya (Atatürk'ün doğumunun 100. yılına armağan)* içinde (ss. 171-700). İstanbul: Formül Matbaası.
- Ayverdi, E. H. (1966). *Osmanlı mi'mârîsinin ilk devri (Ertuğrul, Osman, Orhan Gaazîler, Hüdâvendigâr ve Yıldırım Bâyezîd 630-805 (1230-1402) I.* İstanbul: Baha Matbaası.
- Çelebi, E. (2003). *Günümüz Türkçesiyle Evliyya Çelebi seyahatnamesi.* Haz. Seyit Ali Kahraman. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

- Güler, S. (2015). Kütahya Erguniye Mevlevihanesi'nde bulunan hatlar. *Ulusal Ergun Çelebi ve Kütahya mevleviliği sempozyumu (23-25 Ekim 2014 Kütahya) bildiriler kitabı* içinde (ss. 141-160). Kütahya: Kütahya Ticaret ve Sanayi Odası.
- Güner, H. (1964). *Kütahya camileri*. Kütahya: Kütahya İl Matbaası.
- Hanbel, b. Ahmed (2001). *el-Müsned* (C. 14). Şuayb el-Arnaût ve diğerleri (Tahkik). Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.
- Hanbel, b. Ahmed (2001). *el-Müsned* (C. 44). Şuayb el-Arnaût ve diğerleri (Tahkik). Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.
- Kalyon, M. (2000). *Kütahya'da Selçuklu-Germiyan ve Osmanlı eserleri*. Kütahya: Kütahya Belediyesi Kültür Yayınları.
- Korkmaz, Ş. (2019). *Geç dönem Osmanlı selâtin camileri ana kubbelerdeki süsleme programları*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Kuş, F. (2012). Kütahya ulu cami. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* içinde. (C. 42, ss. 107-108). İstanbul: TDVİAM.
- Sülün, M. (2013). *Sanat eserlerine vurulan Kur'ân mührü*. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Şener, H. İ. (2002). Câmi, türbe ve benzeri dinî yapılarda yer alan Allah'ın güzel isimleri ve yorumları. *Uluslararası sanat tarihi sempozyumu (Prof. Dr. Gönül Öney'e armağan 10-13Ekim 2001) bildiriler kitabı* içinde (ss. 533-544). İzmir: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1932). *Kütahya şehri*. İstanbul: Devlet Matbaası.

EKLER

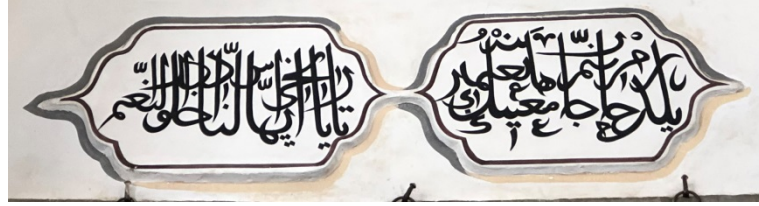
Fotoğraf 1: Minarenin sülüs kitâbesi

Fotoğraf 2: H. 1223 (M. 1808) tarihli sülüs kitâbe

Fotoğraf 3: Giriş kapısı üzerindeki sülüs kitâbe

Fotoğraf 4: H. 1227 (M. 1812) tarihli ta'lik hatlı kütüphane kitâbesi

Fotoğraf 5: H. 1309 (M. 1891) tarihli ta'lik kitâbe

Fotoğraf 6: Kapı üzerindeki âyet-i kerîme (günümüz)

Fotoğraf 7: Kapının üzerindeki âyet-i kerîme ile kitâbenin eski hali (Mustafa Kalyon)

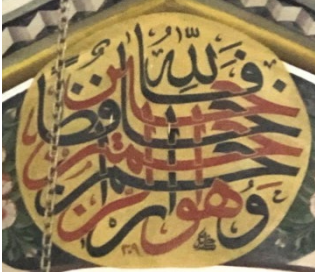
Fotoğraf 8: Kapı üzerindeki âyet-i kerîme
(harim tarafı)

Fotoğraf 9: Kapı örtüsü üzerindeki
yazılar

Fotoğraf 10: Hanımlar mahfilindeki âyet-i kerîme

Fotoğraf 11: Batı ve doğu duvarındaki müsenna celî sülüs vav

Fotoğraf 12: Batı ve doğu duvarındaki kubbesindeki celî ma'kûlî Kelime-i Tevhid

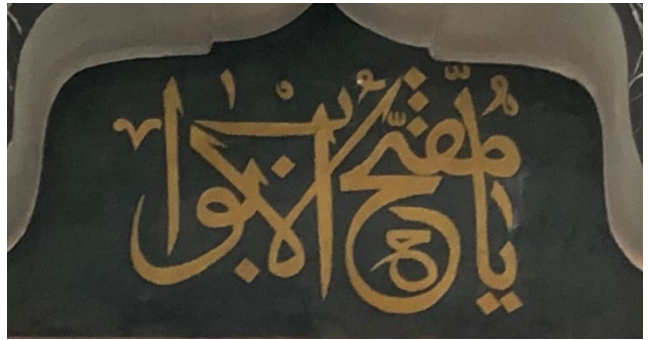
Fotoğraf 13: Batı ve doğu kapısı celî örgülü, çiçekli kûfî İhlas Sûresi

Fotoğraf 14: Yazının ketebesini ve tarihi

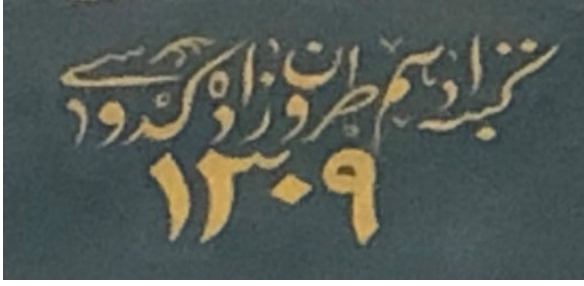
Fotoğraf 15: Batı kapısı üzerindeki celî sülüs dua

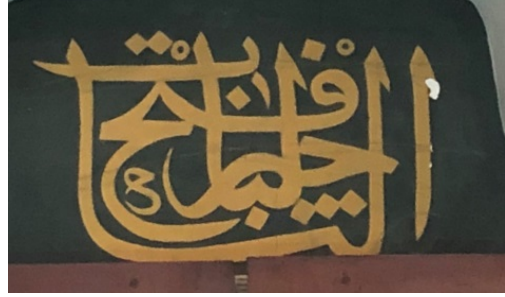
Fotoğraf 16: Batı duvarındaki celî ta'lik âyet-i kerîme

Fotoğraf 17: Yazının ketebesini ve tarihi

Fotoğraf 18: Doğu kapısı üzerindeki celî sülüs dua

Fotoğraf 19: Doğu duvarının eski hali (Mustafa Kalyon)

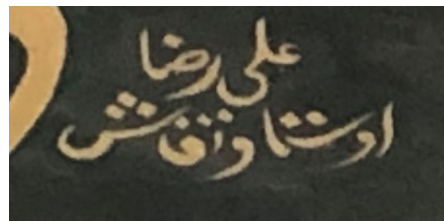
Fotoğraf 20: Doğu duvarındaki celî ta'lik hadis-i şerif

Fotoğraf 21: Yazıdaki ketebe

Fotoğraf 22: Nakkaşın imzası

Fotoğraf 23: Kuzey kubbe göbeğindeki
celî sülüs âyet-i kerîme

Fotoğraf 24: Kubbe geçişindeki müsenna celî
sülüs Ebu Bekir (ra)

Fotoğraf 25: Kubbe geçişindeki müsenna celî
sülüs Ömer (ra)

Fotoğraf 26: Kubbe geçişindeki müsenna celî
sülüs Osman (ra)

Fotoğraf 27: Kubbe geçişindeki müsenna
celî sülüs Ali (ra)

Fotoğraf 28: Güney kubbe göbeğindeki
celî sülüs İhlas Sûresi

Fotoğraf 29: Güney kubbe geçişindeki müsenna celî sülüs Esmâ'lar

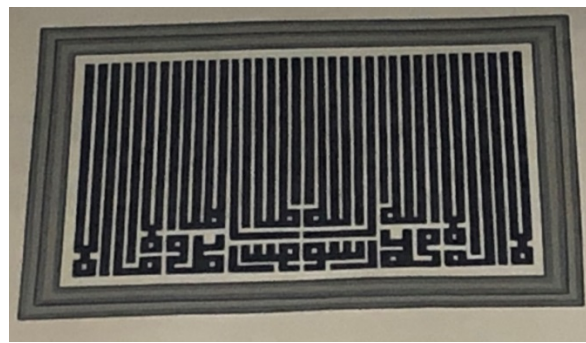
Fotoğraf 30: Kible duvarındaki yazılar

Fotoğraf 31: Vaaz Kürsüsü üstündeki celî sülüs yazılar

Fotoğraf 32: Kible duvarının doğu tarafındaki celî müsenna ma'kûlî Kelime-i Tevhid

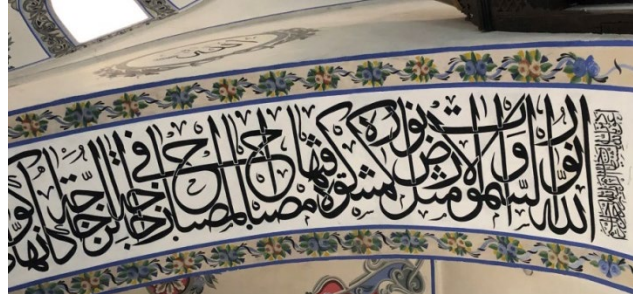
Fotoğraf 33: Kible duvarının batı tarafındaki âyet-i kerîme

Fotoğraf 34: Mihrap âyeti

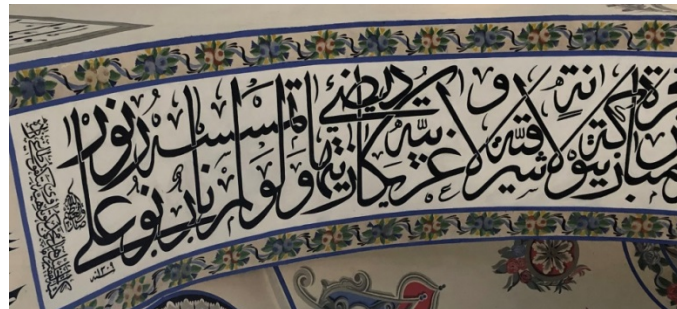
Fotoğraf 35: Mihraptaki celî sülüs Nur Sûresi'nin baş kısmı

Fotoğraf 36: Mihraptaki celî sülüs Nur Sûresi'nin orta kısmı

Fotoğraf 37: Mihraptaki celî sülüs Nur Sûresi'nin son kısmı

Fotoğraf 38: Yazının tarihi ve ketebesini

Fotoğraf 39: Mihrap kemerinin batı tarafındaki âyet-i kerîme

Fotoğraf 40: Mihrap kemerinin doğu tarafındaki âyet-i kerîme

Fotoğraf 41: Minberdeki yazılar (günümüz hali)

Fotoğraf 42: *Minberdeki yazılar (eski hali- Mustafa Kalyon)*

